

A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai posztszovjet térségben

The impact of history – persistent fault lines in the post-Soviet region

DEMETER GÁBOR

DEMETER Gábor: tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; Demeter.Gabor@btk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3283-706X>

KULCSSZAVAK: posztszovjet; fantomhatár; történelem; regionális elemzési módszerek; fejlettségi és hasonlósági régiók

ABSZTRAKT: A tanulmány célja annak megvilágítása, hogy a posztszovjet térségben jelenleg tapasztalható konfliktusok és gazdasági-társadalmi különbségek területi mintázata mutat-e összefüggést a történelmi múlttal. A korábbi, országtanulmányok szintjén megvalósuló kísérletek szintéziseként az 1897-es orosz birodalmi és az 1930-as történeti statisztikák felhasználásával az egész posztszovjet térségre kiterjesztve rekonstruálom a történeti régiókat, és ezek határait egybevetem az egykori és mai országhatárokkal, illetve a mai belső törésvonalakkal. Álláspontom szerint ezen országokban a törésvonalak nemcsak politikai-ideológiai ellentétek és társadalmi problémák mentén fejeződnek ki, de erőteljes területi mintázatot mutatnak, melynek történelmi meghatározottsága megkérdőjelezhetetlen. Módszertani szempontból a tanulmány a közbeszédben domináns politológiai és szociológiai szemléletet helyettesíti a földrajzi és történelmi megközelítésmóddal. Az 1897-es évre 360 területi entitásra kilenc változó alapján többváltozós statisztikai módszerrel végzett számításaim bizonyítják, hogy regionális struktúrája alapján (mind a fejlettségi, mind a hasonlósági régiókat tekintve) az Orosz Birodalom nemcsak a száz évvel korábban létezett országhatárok által meghatározott differenciákat nem volt képes felszámolni, de a mai törésvonalak futása is kísértetiesen hasonlít az 1770-es és 1890-es évek régióhatárait. Az 1930-as évekből származó 15 változó felhasználásával végzett vizsgálat alapján pedig az a kép rajzolódik ki, hogy a mai posztszovjet térség Kelet-Közép-Európa (a visegrádi országok) területétől élesen elhatárolódott, de ez nem az 1920-as határmegvonás következménye (nem is mindenütt esnek egybe a határok és a fejlettségbeli törések), hanem korábbi időkből származik.

Gábor DEMETER: research fellow, Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; Demeter.Gabor@btk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3283-706X>

KEYWORDS: post-Soviet region; phantom borders; historical (geographical) approach; multivariate statistics; development level

ABSTRACT: *In order to demonstrate that the spatial patterns of current conflicts and socio-economic problems in post-soviet regions are related to the historical past we try to reconstruct historical regions and extend our conclusions to the entire post-Soviet space. With the help of detailed statistical material from 1897 and the 1930s, the results of former country-level case studies (Belarus, Poland Ukraine) are synthesized and parallels are shown to some former political boundaries, present-day fault lines and regional boundaries.*

The post-soviet region is characterised not only by political-ideological opposites and social conflicts, but the differences are manifest in territorial patterns too, which have historically evolved. From a methodological aspect, the study attempts to complement the dominant sociological and politological approach by a geographical and historical one.

Our investigation used 25,000 data and 9 variables to analyse the situation in 1897. The regional structure – considering both the developmental level and the dissimilarities – of the Russian Empire shows 1. that the state was unable to eliminate the differences created by old borders even after they had been gone for 100 years; 2. and that the location of present-day conflict zones coincides with the boundaries of the historical regions and old state boundaries. And if 100 years in an empire characterised by efforts of homogenisation and centralisation were not enough to eliminate the previous differences, why should some 70 years of communism be able to do so?

To analyse the timeline further, we examined the links between Central Europe and the Belarus-Ukraine-Moldova region through a data analysis for the 1930s. The results based on 15 selected variables also confirm the persistence of phantom boundaries and go to prove that the post-soviet region was dissimilar to Eastern Central Europe regarding both its development stage and its characteristics. The sharp difference in the features of the two regions disproves the Tobler-hypothesis and suggests that the differences were not stemming from the delimitation of the new borders; sometimes fault lines did not even coincide with them. They can be considered to be significantly older, and the elapsed 100 years were simply not long enough to let these differences fade. East Central Europe was a separate region at the time in question and did not (and does not) comprise the Ukraine and Belarus.

Bevezetés

A Szovjetunió szétesése után egy generációval a posztszovjet térségben még mindig akut politikai konfliktusok azt bizonyítják, hogy az 1990 után létrejött entitások belső feszültséggel terheltek. Nyugati mintákhoz szokott szemmel talán meglepő, hogy ezen ellentétek nem kizárólag ideológiai-társadalmi szinten mozognak, de területi síkon is megjelennek. Az entitások instabilitását részben az okozza, hogy nem felelnek meg a homogén nemzetállam definíciójának, de az államnemzeti koncepció sem tudott mély gyökereket eresztetni. Másképpen: a kialakult politikai határok a nekik szánt (identitásképző és homogenizáló) funkciót csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem képesek betölteni. Ennek oka álláspontom szerint az, hogy a jelenleg létező (és politikai értelemben véve fiatal vagy instabil) határok képtelenek voltak felülírni az évszázados fejlődés során kialakult fejlettségbeli és kulturális különbségeket, melyek sokkal jobban meghatározzák a térség viszonyait. Azt gondolom tehát, hogy a térség problémaforrásai a térben megjelenő törésvonalakkal beazonosíthatók (ún. fantomhatárok nyomozásával – Hirschhausen et al.

2015), azaz a nyugaton domináló politológiai és szociológiai megközelítés helyett vissza kell térni a (korábban politikai szerepe miatt diszkreditált) regionális földrajzi és történeti nézőponthoz.¹ Meglátásom szerint ugyanis (az „európai normáktól” eltérő viselkedésminta mellett) a nyugati rendezési tervek kudarca részben arra vezethető vissza, hogy eltérő fogalmi és koordinátarendszert használva legfeljebb a konfliktusok befagyasztására voltak képesek, de a probléma végleges rendezésére nem (ennek területi sajátosságairól és az oroszok szerepéről lásd Dembinska, Campana 2017; Tudoroiu 2012, 2016).

Kutatási előzmények

A közelmúltig domináns szociológiai megközelítés a konfliktusokat elsősorban vertikális struktúrák mentén ragadta meg (osztályharc), a rendszerváltás óta eltelt idő azonban ékesen bizonyította, hogy a területi (horizontális) problémák sem szűntek meg (és nem kizárólag a posztszovjet térségre korlátozódnak, hanem általános jelenséggé kell velük számolni). A lengyel parlamenti és elnökválasztások (2010, 2015) eredményeinek területi mintázata feltűnő párhuzamot mutat az 1795–1920 közötti Porosz-Lengyelország és Orosz-Lengyelország területével (Jańczak 2015; Zarycki 2015). A jelenség mögött a két terület ma is eltérő gazdasági struktúrája áll (Pütz 1998 szerint a magánszektorban foglalkoztatottak aránya, az iparban és mezőgazdaságban foglalkoztatottak egymáshoz mért aránya, a 10 000 főre jutó külföldi érdekeltségű egyes vállalatok területi elterjedése, a 10 000 főre jutó vállalkozók számának területi mintázata mind hasonló képet mutat), mely viszont történelmi gyökerekre, az 1795 utáni eltérő irányú fejlődési pályára vezethető vissza (Bottlik 2013). E differenciákat a kommunista kísérlet sem tudta felülírni.

Belaruszban a belarusz nyelv használatának elterjedése kísértetiesen emlékeztet az 1921–1939 közötti lengyel–szovjet határ futására (Bottlik 2016), miként Lukasenko ellenzékének területi bázisa is kötődik az előbbi megosztottsághoz. A mai nyelvhasználat és a politikai viselkedés egyfajta politikai tiltakozásként értelmezhető, s területi (és kulturális) kapcsolata a történeti formációk határával arra utal, hogy az ország látszólagos homogenitása mögött meglehetősen bonyolult, állandósult és válsághelyzetben esetlegesen kiújuló törésvonalak vannak (Radzik 2002). A lengyel–belarusz határon máig egy olyan kontakt- vagy pufferezóna rajzolódik ki, mely kulturális különbségekben (írni-olvasni tudás, ruralizáció, mozaikos nyelvi-vallási területi mintázat) is megtestesülő átmeneti jelleget mutat a katolikus lengyel és az ortodox nagyorosz ideológiák között, alternatív regionális identitást kínálva. A belarusz példa azért érdekes, mert egy rövid ideig fennálló politikai határ mentén keletkezett hasadás, egy hosszabb, 50 éves birodalmi integrációs és homogenizációs kísérlet ellenére (Bottlik 2013, 2016). Ez arra utal, hogy mé-

lyebb és régebbi különbségek állnak a jelenség hátterében. Szemben a lengyel példával a nemzeti identitás Belaruszban sajátos módon a belarusz nyelvhasználattal összefüggő mintázathoz köthető.

Hasonló jelenség figyelhető meg a Balkánon Montenegró esetében (Bottlik 2008; Demeter 2010), ahol a magát szerbként identifikáló lakosság területileg és politikailag élesen elkülönül a magukat montenegróinak tartó lakosoktól, akik az 1912 előtti Montenegró magterületein alkottak többséget. Ez a terület lefedi azokat a térségeket, ahol a függetlenségpárti Milo Djukanović jelentős arányban győzött mind az országos választásokon (1997), mind a függetlenségről szóló népszavazáson (2006). A történet érdekessége, hogy a magukat montenegróinak vallók zöme anyanyelveként a szerbet nevezi meg, miközben a múlthoz való viszonya (a címer, a himnusz, a zászló választása) és az emlékezetpolitika alapján élesen elkülönül a jugoszláv történelemértelmezést propagáló szerbbarát perifériától.²

Míg Montenegróban a nyelvhasználat másodlagos az etnikai alapú önmeghatározásban, addig Ukrajna területén a nyelvhasználat mutat korrelációt a politikai viselkedéssel. Ez ugyancsak számos tényezőre vezethető vissza, mint azt Karácsonyi Dávid és szerzőtársai (2014) bizonyították. E tényezők között nem elhanyagolható az eltérő természetföldrajzi arculat (a sztyep és az erdővidék), mely a régió történetét és ezen keresztül társadalmi-gazdasági viszonyait is meghatározta (Karácsonyi 2006, 2008, 2009; Karácsonyi, Bottlik 2018). A Krími Tatár Kánság 18. századi bekebelezésével és az autothton lakosság kivándorlásával keletkező vákuum a gazdasági prosperitás ígéretével (a fekete-tengeri szabadkereskedelem és a Nyugat gabonaigénye a 19. században) tömegeket vonzott, ami átformálta a táj természeti és etnikai karakterét, gyorsuló urbanizációhoz vezetett (ezt a Donyec-medence vasérce és szene tovább gerjesztette a szovjet érában), egyedi régióvá formálva a mai Kelet-Ukrajnát és a Krímet (Kőszegi 2016).

A fentiekhez hasonló, napjainkig kimutatható, de bizonyíthatóan korábbi kulturális és/vagy politikai határvonalakkal kapcsolatban lévő, országon belüli törésvonalakat nevezi a nyugati irodalom fantomhatároknak (Hirschhausen 2017a, 2017b; Hirschhausen et al. 2015). Kutatásuk a közelmúltban kapott nagyobb figyelmet (Pete 2016).³ A jelenség vizsgálata Magyarországon sem ismeretlen (Bottlik 2012, 2016; Karácsonyi et al. 2014). A Közép-Európa atlasz alapján (Rónai 1945) Demeter és Radics (2015) kísérelt meg „törésvonalakat” meghatározni az Osztrák–Magyar Monarchián belül, illetve a tágabb, Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Szófia–Trieszt-térségben (Demeter, Radics, Péntes 2018). Törésvonalakról akkor beszélünk e cikkben, ha az indikátorok területi képe nem a Tobler-hipotézis (1970) alapján elvárható fokozatos átmenetet (a szomszédos területek egymáshoz hasonlóak) mutatja.

A fantomhatárokat, belső törésvonalakat vizsgáló irodalom általában egyes esetekre fókuszált (Löwis 2015b, 2017), leginkább a jelenkori politikai határok között vizsgálódva, ritkán regionális léptékben és általános jelleggel

(Löwis 2015a; egyedi példákra lásd Zamfira 2015), s még ritkábban történeti kontextusban, több időhorizontot összehasonlítva. A regionális elemzési (statisztikai) módszerek alkalmazására a törésvonal-kutatás esetében van jelenkori példa (Karácsonyi 2014), de a több országot összehasonlító vizsgálatok ritkák az adathozzáférés és -egységesítés problémái miatt. A történeti statisztikai megközelítés (a „kemény módszerek” helyett a regionális földrajz szemléletétől némileg távol álló általános történeti leírás dívott a földrajzi szakirodalomban) szintén hiányzott. *A tanulmány e hiátus pótlására tesz kísérletet: történeti statisztikákhoz nyúlva a posztszovjet térség egészére rekonstruálja a történeti régiókat, és ezek határait egybeveti egykori és mai országhatárokkal, illetve mai belső törésvonalakkal.*

Adatbázis, módszerek

A vizsgálat a (közel múltban az interneten is elérhetővé tett) 1897-es (első és egyetlen) orosz birodalmi census (Statistics of the 1897 all Russia census) adatain alapul. Nagy előnye, hogy a cári Oroszország nagyjából (Galíciát kivéve) lefedte a mai posztszovjet térséget, így lehetővé teszi az egységes szempontrendszer szerinti vizsgálatot. A térség választását azonban elméleti megfontolás is indokolja. Mivel a kommunizmus a Szovjetunióban tartott a legtovább (70 év), a fantomhatárok állandósága szempontjából a szóbeli hagyomány, a kollektív emlékezet ebben a térségben jóval kisebb jelentőséggel bír (Herschel 2007) – azaz kiesik egy tényező, mely a fantomhatárok fennmaradásának irányában hat. *Ha ennek ellenére is léteznek fantomhatárok, az arra bizonyíték, hogy létezésükben nem a politikai, hanem a történelmi emlékezet és a kulturális meghatározottság játssza a főszerepet.*

Az 1897-es oroszországi népszámlálás anyaga mellett a Rónai András-féle Közép-Európa atlasz 1930-as évekre vonatkozó összeállítását (Rónai 1945) használtam fel a célból, hogy megvizsgáljam, az 1920-as határváltozások után a terület milyen mértékben integrálódott Köztes-Európához: azaz a Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Odessa-térség *belső törésvonalai mellett léteztek-e markáns külső határok, melyek más makrorégióktól elkülönítették a térséget.* A Rónai-féle atlasz előnye, hogy egységes szempontrendszer szerint integrálta a mozaikossá váló területen az utódállamok népszámlálásait. Az összehasonlítást nehezíti, hogy a két felmérés területe nem fedi egymást teljesen, az egyes országokban eltérő területi szinten voltak hozzáférhetőek az adatok, valamint a két adatfelvételezés között eltelt 40 évben nemcsak a feltett kérdések változtak a határváltozások és a módszertani fejlődés okán, de egyes indikátorok magyarázó ereje is megváltozott (pl. alfabetizáció).

A kutatás során használt forrásokhoz ilyen módon még történészek sem nyúltak. Mironov és Eklof (2000) ugyan elemezték az orosz társadalmat az

1897-es népszámlálási adatok alapján, de kutatásaik a vertikális struktúrákat (a társadalmi rétegzettséget) célozták meg, s nem volt területi jellegük. Rónaiék adathalmazát sem használták fel ily módon, a már említett kivétellel.

A klasszikus függetlenségvizsgálat (főkomponens-elemzés) alkalmazása szempontjából korlát az 1897-es népszámlálásból felhasználható változók kis száma. Az alkalmas változók száma a normáeloszlás mint peremfeltétel miatt tovább csökken. Mivel azonban a cél nem (csak) fejlettségvizsgálat, hanem törésvonalak azonosítása, így a változók számának csökkentése nem elengedhetetlen: az egymással magas korrelációt mutató változók kizárása ugyanis éppen az azonos mintázatok és struktúrák azonosítását akadályozná. Mindenesetre (a vizsgálat reprodukálhatóságának érdekében) csak normáeloszlású mutatókat használtam, a változók közötti kapcsolat erősségét korrelációs mátrixszal teszteltem; az egymással magas korrelációt mutató indikátorokat kihagytam. Az 1897-es adatsoron végzett, 360 területegységet (*ujezd*) felölelő, a mai posztszovjet térségre és határterületeire egyaránt kiterjedő vizsgálat az indikátorok kartogramjainak fedetésén, illetve a kiválasztott változók aggregálásán alapult.⁴

A vizsgálatba bevont mutatók ujezdenkénti értékeinek egybevetése után (ez magában foglalta a fajlagos és a százalékos típusú adatok azonos nagyságrendre hozását) kirajzolódó töréseket (zónákat) összehasonlítottam a mai és történeti határok stabilitásával (Rónai 1945).⁵ Hasonló módszerrel dolgoztam fel az 1930-as évek adatait. További előnye a kartogramok fedetésének, hogy nemcsak *törésvonalak*, de (az aggregált értékek alapján) *fejlettségi régiók* is definiálhatók, sőt, klaszteranalízis segítségével *formális-hasonlósági régiók* (a történeti szakirodalomban „történeti tájak” – lásd Győri 2007; Timár 1993) is azonosíthatók. A vizsgálat megbízhatóságát diszkriminanciaelemzéssel ellenőriztem.

Fontos kiemelni, hogy a *hasonlósági* és *fejlettségi régió* fogalma két eltérő szemléletet tükröz, közvetlenül nem feleltethető meg egymásnak (területiségében sem). Lehet ugyanis azonos „aggregált” fejlettségű két terület akkor is, ha egyébként eltérő egyedi tulajdonságokkal bír, és lehet eltérő fejlettségű két „hasonló” terület akkor is, ha 10 mutatójukból 9 megegyezik, de egy jelentősen eltér. A képzett csoportok belső homogenitására az átlag- és szórásértékek utalnak. Szintén problematikus a homogenitás fogalma, hiszen ritka, hogy két entitás teljesen azonos értékekkel rendelkezzen egy többváltozós vizsgálat esetén. A klaszteranalízis során a klaszterszám csökkentése a különbségek elmosását eredményezi, növelése pedig azok hangsúlyozását. Éppen ezért (hogy ne azt lássuk csak meg, amit láttatni akarunk) a vizsgálat több klaszterszámot is kipróbált és minden esetben diszkriminanciaelemzéssel vizsgálta a megbízhatóságot, továbbá a klaszterhatárok térképi stabilitására fókuszált.⁶

A felhasznált indikátorokat az 1. táblázat mutatja be. Az 1897-es népszámlálás adataiból a következő (zömmel százalékos vagy fajlagos) indikátorokat alakítottam ki. A *helyben születettek arányára* azért esett a választás, mert a

modernizáció nagyobb migrációt indukál, tehát a helyben születettek aránya áttételesen utal a modernizáció előrehaladottságára. Az *alfabetizáció* aránya szintén modernizációs mutató. A *kereskedők aránya és a városlakók aránya* hipotézisem szerint nem ekvivalens – az urbanizáció a modernizáció ismérve, de az orosz viszonyok ismeretében vidéken is kell feltételeznünk kereskedőréteget, különösen a térségben jelentős zsidóság miatt (a korrelációs mátrix ezt a feltételezést megerősítette). A *hivatali nemesség és a papság kereskedőkhöz mért aránya* a régi elit és az új, polgári mentalitáshoz kapcsolódó társadalmi csoport (területi differenciáltságban is megnyilvánuló) viszonyát szimbolizálja. Feltételeztem, hogy a vallás lenyomatot hagy a társadalmi-gazdasági viselkedésben, ezért a *pravoszlávok arányát* szintén felhasználtam (e feltevést a korrelációs mátrix ugyancsak megerősítette). Az orosz *qjúkák* térségbeli arányával a központi hatalom centralizációs-homogenizációs tendenciáit lehetett leképezni (Kőszegi, Pete 2018). A *szolgákkal rendelkező háztartások aránya* a családi gazdasági potenciált és a társadalmi presztízt méri. Ezzel ellentétben a *6 főnél népesebb családok* (helyesebben háztartások, hiszen a családtagok mellett a szolgákat is feltüntettek) aránya inkább a hagyományos, agrártársadalmakban jellemző demográfiai viselkedésre utal (az ember mint munkaerő). Végül az *öregségi indexet*, illetve a 60 éven felüliek arányát (mint a javuló egészségügyi helyzet indikátorát) vettem figyelembe (a két változó közötti erős korreláció miatt az egyiket utólag elhagytam).

Az 1930-as helyzet vizsgálatához különböző országok nemzeti statisztikáit egységesítő Rónai-féle Közép-Európa atlasz térképlapjait használtam fel.

1. táblázat: Az 1897-es és 1930-as vizsgálatokban felhasznált indikátorok
Indicators used in the investigations for 1897 and the 1930s

1897-es orosz birodalmi népszámlálás	A Rónai-féle atlaszból felhasznált mutatók
a helyben született lakosság aránya	az iparban foglalkoztatottak aránya
az írni-olvasni tudók aránya	az analfabéták aránya
a kereskedők aránya	a közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya
a városlakók aránya	a közalkalmazotti keresők aránya
a pravoszlávok aránya	születési arányszám
(papok + hivatalnok nemesek) / kereskedők	halálozási arányszám
6 főnél nagyobb háztartások aránya	csecsemőhalandóság
1 főnél több szolgát foglalkoztató háztartások aránya	a népsűrűség és természetes szaporulat kapcsolata
60 éven felüliek aránya a 20–59 évesekhez képest	gabonatöbblet
	hústöbblet
	rétek és legelők jövedelme
	vasúti elérhetőség
	agrártúlnépesedési mutató

Korrelációs mátrix segítségével 15, a társadalmi-gazdasági életet jól leképező indikátort választottam ki. Járásszintű adatbázisépítés helyett az egyes indikátorok szélső intervallumai által kijelölt területeket határoltam le. Ezt követően az értékeket újraszkaláztam: a pozitív szélső értékekhez +0,5 és +1, a negatívakhoz -0,5 és -1-es értéket rendeltem, a köztes intervallumokba tartozó területek esetében egységesen 0 értéket adtam. Az így egységesített (mértékegységektől, nagyságrendi és léptékbeli differenciáktól mentes) adathalmazon végeztem el a további vizsgálatokat.

A regionális társadalmi-gazdasági differenciák jellege a 19 és 20. század fordulóján

A korrelációs mátrix rávilágít a változók közötti kapcsolatra, így a korra jellemző társadalmi-gazdasági sajátosságokra. Igazán magas (0,7 feletti) korrelációs együttható csak a (hivatalnok) nemesek és papok kereskedőkhöz mért száma, illetve a kereskedők lakosságból való részesedése között volt (a negatív korreláció arra utal, hogy a régi elit és a feltörekvő polgárság területileg is elkülönült). Ami a többi változót illeti: 1897-ben az Orosz Birodalom európai felén minél nagyobb volt a helyben születettek aránya, annál kevesebben tudtak írni-olvasni, azaz a migráció ekkor még a műveltebb rétegek sajátja volt. (A zsidók nagy távolságú költözését tiltották, a parasztoké csak 1861 után volt engedélyezett a vizsgált terület jó részén. A migráció részben az orosz telepítéspolitikából és az államapparátus kiépítéséből fakad.) A műveltség és a vagyon a kultúrához kötődött: minél magasabb volt a pravoszláv vallásúak aránya, annál alacsonyabb volt az alfabetizáció (és a migrációs hajlam sem volt magas az említett, centralizációs politikához kapcsolódó telepítések ellenére), ugyanígy kisebb volt a gazdasági erő reprezentáló szolgák aránya. Minél nagyobb volt a szolgákkal bírók aránya, annál nagyobb volt az alfabetizáció foka, tehát nemcsak a műveltség és a horizontális mobilitás, de a műveltség és a gazdasági helyzet között is volt kapcsolat. Minél nagyobb volt a nagycsaládok aránya egy térségben, annál kisebb fokú volt az alfabetizáció és a gazdasági potenciál, de a mutató kapcsolatban állt az ortodoxia elterjedtségével is.

Ezt követően a kiválasztott változók értékeit kartogramon ábrázoltam (terjedelmi okok miatt ezeket nem közlöm). Hipotézisem szerint minél kevesebb indikátor mutat mozaikos területi eloszlást, annál valószínűbb, hogy a több változó felhasználásával végzendő vizsgálatokkal beazonosíthatók hasonló régiók és törésvonalak. A családi gazdasági erő és társadalmi státuszt leképező szolgákkal rendelkező háztartások aránya magas volt a lengyel és litván területeken és Dél-Ukrajnában, markánsan elkülönülve a többi ujezdtől. Az alfabetizáció hasonló képet mutatott: a Krím és Dél-Ukrajna kedvező értékekkel bírt, ami az új telepéseknek köszönhető (erre utal az orosz ajkúak

arányát mutató kartogram is). Érdekes módon a kereskedők (mint tőkés társadalmi elem) aránya viszont éppen a lengyel-litván térségben volt alacsony, a Krím és Kelet-Belarusz térségében viszont magas. Ez arra utal, hogy a kereskedelem és zsidóság közötti kapcsolat a vártnál gyengébb – ugyanis Kijevtől keletre tilos volt a zsidó megtelepedés az 1804-es statútum szerint (Pándi 1997), mégis kiugró volt e térségben és a tatár kánság területén a kereskedők aránya (véltetően a gabonakereskedelemnek köszönhetően). Ugyanakkor a lengyel területeken kicsi a kereskedők aránya, noha 10% feletti zsidóság is mérhető volt Varsó környékén (Bottlik 2013). Az öregségi index Volhíniában és a Krím környékén volt kedvező, a balti térségben kedvezőtlen. A városlakók aránya tipikus nyugat-kelet lejtővel, széles átmeneti zónákkal csökkent kelet felé, jól egybevághva a Kongresszusi Lengyelország (majd a Visztulai Kormányzóság) határaival, illetve az 1772-es felosztás előtti határral. Végül pedig a régi elitet és a polgári elemeket (papok és nemesek a kereskedőkhöz, illetve városlakókhoz képest) bemutató kartogram azzal a tanulsággal szolgál, hogy a lengyel-litván régió is rendelkezett retrográd vonással. A Don térségében szintén magas volt a régi elit kereskedőkhöz és városlakókhoz mért aránya, itt ugyanis a kozákok kollektív nemességgel bírtak. A modernizáció elmaradásáról tanúskodó 6 főnél nagyobb háztartások Belaruszra és Közép-Ukrajnára voltak jellemzők, míg a helyben született lakosság különösen magas arányt (90% felett) mutatott Belorussziában, Észak-Ukrajnában (Dagesztánban és a Krímben ez érthetően alacsonyabb volt), Besszarábiában és a Baltikum déli, rurális felén – ez ugyancsak a tradicionális struktúrákra utalt.

A történeti régiók továbbélése és fejlettségbeli különbségeik

Mivel a kartogramok jelentős része regionális sajátosságokat mutatott s nem pedig mozaikos-fragmentált szerkezetet, ezért klaszteranalízissel elkülönítettem nagyrégiókat az 1. táblázatban látható változók alapján (ehhez -1 és +1 értéktartományra újraskáláztam az adatokat).

Már az ötklaszteres változatnál is kirajzolódtak korábbi történeti régiók: *a régi, regionális nagyhatalmi státuszban lévő Lengyelország határai felosztása után 100 évvel, 1897-ben is markáns választóvonalként funkcionáltak. A sokáig svéd uralom alatt lévő Lett- és Észtország az indikátorok értékei alapján különbözött a lengyel-litván unió magterületétől, s önálló csoportba került az 1772 előtt Lengyelországhoz tartozó, de jellegében ortodox terület, mely látványosan, a régi orosz-lengyel határ mentén különült el a szintén ortodox Szmolenszk–Voronyezs régiótól. Ukrajna kettéosztottsága (sőt, a Krím térségével inkább háromosztatúsága) már ekkor nyilvánvaló. A kilencklaszteres változatot az 1. ábra mutatja be. Ez a beosztás azért figyelemreméltó, mert – Litvánia és a Doni kozákság területe kivételével – a klaszterszám növelésével nem új, nagy tömb-*

1. ábra: Hasonló fejlettségű régiók a kilencklaszteres változat alapján (1897)
Similarity of development, according to the nine-cluster version (1897)

Jelmagyarázat: 1. történeti régiók (elnevezésüket lásd a 2. táblázatban); 2. Oroszország nem vizsgált területei; 3. határok: a. korabeli országhatár, b. Magyarország korabeli határa, c. gubernyijhatár, d. ujezdhatár, e. jelenlegi határok.

ben leváló foltok jöttek létre, hanem a korábbi klaszterhatárok mentén hasadtak le pufferzónaként funkcionáló (összefüggő területet alkotó) kisebb térségek, járások. Ez egyértelműen arra utal, hogy az itteni határok meglehetősen stabil szerkezeti vonalak. 15 klaszternél ez az átmeneti zóna feldarabolódik, de megkezdődik a Voronyezstől északra lévő, homogénnek tűnő terület szilánkosodása, illetve egy újabb pufferzóna kialakulása a keleti fejletlenebb területek közötti térségben. A Krímtől keletre és nyugatra lévő dél-ukrajnai térség is elkülönül a többitől (a fejlettebb nyugati rész Odessza kikötőjének jelentőségével és a hadi úttal magyarázható). A korábban a terület nyugati felében meghatározott szerkezeti vonalak stabilak maradtak. A stabil határok mellett a klaszteranalízis sikerességére utal, hogy a kontrollként alkalmazott diszkriminanciaelemzés 80% feletti visszaosztályozási sikerességgel dolgozott minden klaszter esetében.

A mai országhatárokkal, a bevezetőben azonosított jelenkori törésvonalakkal, valamint a Rónai András atlaszában szereplő, a térség határainak időtállóságát-stabilitását bemutató térképével egybevetve *a mai törésvonalak zöme már 1897-ben is létezett*, azt pedig az előbb megállapítottam, hogy már ekkor sem voltak újak (még a dél-ukrajnai fejlettebb körzet is a régi tatár kánság határaival esett egybe). *A klaszterek határai csak a balti régióban és a lengyel-ukrán határnál közelítik a mai határok futását.*

Ezek után érdemes megvizsgálni, hogy az így lehatárolt régiók közötti differencia megnyilvánul-e a fejlettségben is, vagy csak jellegükben különböznek (elvileg ugyanis lehetséges, hogy hasonló számú, de nem azonos indikátor mutat átlag alatti és feletti értéket, ebben az esetben a fejlettségi szint hasonló). Ezért az ujezd szintű (a szórás csökkentése érdekében logaritmizált) adatokból komplex fejlettségi mutatót alakítottam ki (2. ábra).⁷ Az így kapott kép jellegzetes: Dél-Ukrajna és a Krím kedvező fejlettségi értékkel bírt, köszönhetően a jó minőségű gabonatermő földeknek, a kereskedelemnek és a hadiipari fejlesztéseknek. Ettől északabbra kevésbé fejlett területek feküdtek. *Kirajzolódik a mai Kelet- és Nyugat-Ukrajnát elválasztó vonal: Kelet-Ukrajna fejletlenebb volt ekkor (melyet viszont a kommunista korszak iparfejlesztése igyekezett felülírni). Mindkét zóna kiterjedt északi irányba, Belarusz és a Baltikum felé, tehát a mai ukrán államhatáron túlra. Varsó környéke, Litvánia és a Baltikum pedig a Krímhez hasonló, magasabb fejlettséget mutatott.*

A kapott eredmény több klaszterrel is egyezést mutatott. Különbség, hogy a lengyel és balti területek hasonló fejlettségüként jelennek meg (noha külön klaszterbe kerültek), azaz fejlettségük fokában nem, csak a fejlettség jellegében volt közöttük differencia. Szintén különbség, hogy Dél-Ukrajna látványosan egységesen fejlett terület, szemben a klaszteranalízis eredményével, mely kettévágta e térséget.

Éppen ezért kontrollvizsgálatként másként is meghatároztam a hasonlósági régiók közötti fejlettségi viszonyokat. Az azonos klaszterekbe tartozó ujezdek mutatónkénti értékeit átlagoltam (területi súlyozás nélkül), majd

2. ábra: A fejlettségi szint a vizsgált térségben (1897)
 The level of development in the studied area (1897)

Jelmagyarázat: 1. fejlettségi szint; 2. Oroszország nem vizsgált területei; 3. határok. 3. határok: a. korabeli országhatár, b. Magyarország korabeli határa, c. gubernijahatár, d. ujezdhatár, e. jelenlegi határok.

2. táblázat: A történeti régiók fejlettségi szintje és szórásai, mutatóként (kilenccklaszteres változat, 1897)
Development level and its standard deviation in historical regions, by indicators (nine-cluster version, 1897)

Klaszter („történeti régió”)	Mutató	Alfabetizáció (%)	Nem helyben született (%)	Kereskedő (10 000 főre)	Városi lakos (%)	Nem pravo- szláv (%)	6 tag feletti család (%)	1-10 szolgáló (%)	60 év feletti (%)	(Nemes+pap) / kereskedő	Fejlettség
a. Nyugat-Uk- rajna	Átlag	16,1	12,1	10,0	18,1	20,1	39,4	6,8	5,8	19,0	4,6
	Szórás	3,9	10,2	0,1	6,3	6,6	8,5	2,3	0,6	19,8	
b. Dél-Ukrajna	Átlag	34,8	38,2	90,0	31,0	25,1	32,1	14,0	5,5	5,4	7,6
	Szórás	11,6	20,5	0,3	11,7	13,0	9,4	4,5	1,1	1,9	
c. Lengyelország	Átlag	28,2	18,2	10,0	18,6	95,1	35,1	12,8	6,4	132,9	5,2
	Szórás	5,7	10,4	0,1	5,3	6,9	5,4	4,0	0,7	245,1	
d. Litván-livón puffer	Átlag	47,5	34,8	60,0	36,5	88,1	31,6	15,3	7,2	11,2	8,0
	Szórás	13,3	11,4	0,2	9,7	4,3	7,6	3,9	1,3	9,1	
e. Lengyel puffer és Krim	Átlag	30,2	22,5	20,0	19,1	48,2	41,9	10,8	6,0	59,3	5,5
	Szórás	12,7	16,9	0,3	8,7	10,7	13,6	4,3	1,4	143,8	
f. Kelet-Ukrajna és Kelet-Belarusz	Átlag	16,8	10,1	20,0	7,1	3,9	45,2	6,2	6,4	10,2	3,9
	Szórás	4,0	10,9	0,1	4,2	3,8	4,0	2,7	0,7	9,4	
g. Litvánia	Átlag	39,8	15,0	10,0	16,1	97,1	37,0	13,7	9,0	55,4	5,8
	Szórás	5,3	208,9	0,1	4,5	2,0	4,3	4,4	0,8	49,4	
h. Livónia	Átlag	77,9	15,9	10,0	8,3	90,4	25,9	16,3	10,8	36,0	6,2
	Szórás	3,2	10,8	0,1	6,2	9,9	4,3	4,8	1,5	60,1	
i. Keleti perem- terület	Átlag	19,1	8,9	10,0	2,9	7,0	41,0	4,9	9,3	423,2	2,0
	Szórás	6,5	4,6	0,1	2,1	7,1	4,5	1,4	0,9	1459,9	
A terület egésze	Átlag	25,6	12,7	10,0	14,2	39,4	40,9	10,1	6,7	59,6	4,7
	Szórás	16,1	46,2	0,2	9,5	39,4	21,3	12,5	1,6	323,2	

klaszterenként összeadtam az egyes mutatók átlagértékét, és így egy relatív fejlettségi sorrendet állapítottam meg (2. táblázat). Átlag (4,7) feletti fejlettség jellemezte Dél-Ukrajnát (5 átlag feletti mutató, 7,6 pont), a litván-livón pufferzónát (8 átlag feletti mutató, 8 pont), Lettországot és Észtországot (5 kedvező mutató, csak az urbanizáltság foka alacsony, illetve relatíve előregedő a társadalom: 6,5 pont) és Litvániát (2 kedvező indikátor, 5,8 pont). Kevésbé volt fejlett, de még átlag feletti összpontszámmal bírt a Kongresszusi Lengyelország területe (a kedvező és kedvezőtlen értéket mutató indikátorok száma is alacsony, 5,2 pont), valamint a tőle keletre fekvő átmeneti zóna. A térségi átlag értékét mutatta a nyugat-ukrajnai körzet fejlettsége. A többi, klaszteranalízissel lehatárolt területre az átlagnál alacsonyabb értékek voltak jellemzők (Kelet-Belarusz és Kelet-Ukrajna: 3,9 pont; keleti peremvidék). A nyugatukrán és keletukrán régióban az indikátorok szórásértéke (a beköltözők arányát kivéve) mindkét területen alacsony volt. Hasonlóan érvényes ez a Kongresszusi Lengyelország területére (ellenben a puffer területén már magas volt az indikátoronkénti szórás értéke). A tizenöt klaszter esetében megjelenő egykori tatár kánság területe (valamint a kelet- és nyugatukrán, illetve belarusz területek között húzódó átmeneti sáv) átlagához közeli fejlettségi értéket mutatott, míg a hasonlóképpen önálló régióvá váló kereskedelmi centrum, Odessza kiemelkedő, a balti városokéhoz és Pétervárhoz hasonló értékekkel (7-8) rendelkezett. A lengyel városi régiók fejlettsége ettől elmaradt (lódz: 6,6).

Az egyes indikátorok klaszterenkénti átlagértékeinek és szórásának összevetésével azonosíthatók a klasztereket egymástól elkülönítő tulajdonságok (2. táblázat). Így például Dél-Ukrajnában a nem helyben születettek aránya, a kereskedők aránya és a városi lakosság aránya is magasabb volt, mint Nyugat-Ukrajnában, ahol az alacsony alfabetizáció és a szolgáltatók alacsony aránya volt feltűnő, miként Kelet-Ukrajnában is. Itt azonban még további három indikátor is átlag alatti volt. (A keleti peremterületeknél „régiónaképző” sajátosság az átlag alatti értékek sorozata.) Livónia öt indikátor esetében mutatott átlag feletti értéket, Litvánia esetében ez az alfabetizációra és a nem ortodoxok arányára szűkül, míg a lengyel magterületeken már csak egy indikátor esetében volt átlag feletti érték. Érdekes módon a nagyobb tömböket (sőt, „kulturköröket”) elválasztó pufferzónák esetében (litván-livón puffer, lengyel puffer és a Krím) újfent több átlag feletti értékkel találkozhatunk, ami arra utal, hogy e zónák nem feltétlenül félperifériaként értelmezendők, ellenkezőleg, inkább vitalitás jellemezte őket (pl. kulturális transzfer).

A törésvonalak futása az 1. világháborút követően

Eddig a mai posztsovjet térség egykori Orosz Birodalmon belüli strukturális különbségeit elemeztem, a következőkben pedig azt vizsgálom, hogy a térség

nyugat felé éles határral különült-e el a köztes-európai régiótól. Ennek érdekében megvizsgáltam, hogy az 1918 utáni átrendeződés új határai mennyire estek egybe a korábbi törésvonalakkal, illetve mennyire voltak képesek felülmúlni a régi szerkezeti különbségeket, eltüntetni a Köztes-Európán belüli regionális különbségeket.

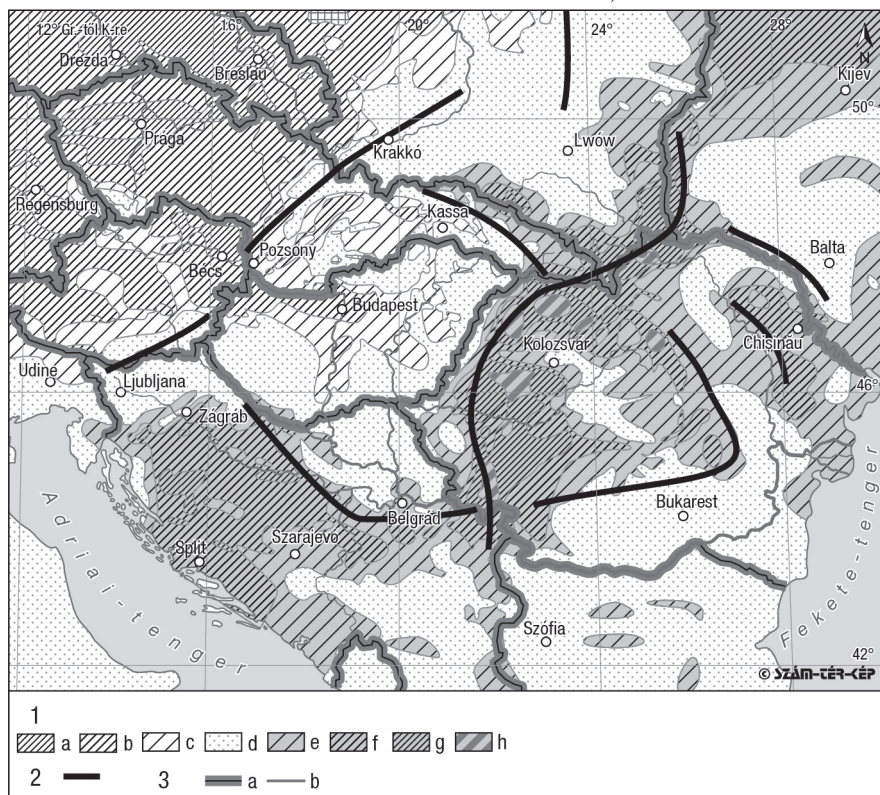
Mivel a 15 mutató (1. táblázat) az újraskálázás után egymással kismértékben korrelál, ezért független változóknak tekinthetők. Csupán az analfabetizmus és a halálozás, az analfabetizmus és az agrársűrűség, valamint – némi meglepetésre – az analfabetizmus és az ipari lakosság aránya mutatott 0,5 feletti korrelációt – ez utóbbi arra utal, hogy a szakképzett munkaerő szerepe jóval kisebb volt a térség iparosításában. Szintén viszonylag erős volt a halálozás és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat (sok a még preindusztriális térség). Az ipari és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat 0,5 feletti szintje arra utal, hogy az iparosodás nem feltétlenül járt együtt az agrárszféra szerepének csökkenésével, és magyarázza az analfabetizmus és ipari lakosság aránya közötti kapcsolatot is.

A fenti mutatókat előbb csoportosítottam, hogy a (feltételezésem szerint) állandóbb demográfiai és a gyorsabban változó gazdasági jellegű indikátorokat elkülönítsem,⁸ majd kartogramjaikból fedvényeket készítettem, aggregálva a korábban újraskálázott értékeket. Így például a demográfiai helyzetet a születések, a halálozások, a csecsemőhalandóság, a népsűrűség és a népességnövekedés mutatóiból képzett index adta. Köztes-Európában a lengyel térség mutatta a legkedvezőbb képet (alacsony halálozási, közepes születési arány). A Balkánon a hasonlóan pozitív értékek viszont rosszabb egyéb mutatókkal párosultak. Márkás differencia volt mérhető a régi galíciai határon és az új lengyel-román, illetve a lengyel-szovjet határon Köztes-Európához képest.

A változócsoportonkénti vizsgálat után az összes változó felhasználásával egy komplex térképet állítottam elő (3. ábra). Itt az értékek +11 és -11 között szóródtak. A tágabb intervallum ellenére a törésvonalak nem lettek markánsabbak, s nem is voltak azonosak a (terjedelmi okok miatt nem közölt) résztérképeken szereplőkkel. Ez arra utal, hogy eltérő regionális fejlődési utak léteztek: a térségek a gazdasági és társadalmi viszonyok eltérő aspektusaiban mutattak előrehaladást, s ez részben kioltotta a különbségeket. Egyértelmű regionális határként funkcionált a Kárpátok, a keleti új magyar határ, a római katolikus – görög katolikus/ortodox vallás elterjedése, illetve a Curzon-vonal futásához hasonló lengyelországi belső törésvonal is. Az 1921-es lengyel-szovjet határtól keletre még fejletlenebb területek húzódtak. Besszarábia 1930-ban már elkülönül mind az ukrán, mind a román régióktól, Galíciát pedig Lemberg kisugárzása tartotta fenn (érdemes megjegyezni, hogy hasonló funkciót sem Bukarest, sem Kijev, sem pedig Belgrád nem tudott betölteni a térkép tanúsága szerint). A legfejletlenebb, periferikus területek legalább olyan gyakorisággal fordulnak elő az új határokon (Besszarábia, Bukovina, Érmellék), mint a régiesen (Kárpátok, Galícia). Ez utóbbiak tehát állandónak tekinthető törésvonalak, az új határok pedig vagy periferizálták az új peremvidégeket, vagy a határokat eleve ilyen régiókon át húzták meg. A posztszovjet térség nyugati irányú regio-

3. ábra: Köztes-Európa regionális fejlettségi különbségei 1930-ban
és kapcsolatuk az 1920-as határokkal

*Regional differences of development in East-Central Europe in the 1930s,
and their connection with the new boundaries of 1920*

Jelmagyarázat: 1. fejlettségi szint (a-tól h-ig csökken); 2. főbb törésvonalak; 3. a. országhatár, b. folyók.

nális kötődéseiről elmondható, hogy a Besszarábia és Galícia mentén 1930-ban található törésvonal miatt a déli területek markánsan elváltak a kelet-közép-európai (visegrádi) térségtől. Ezzel szemben az új lengyel állam területein nem ilyen egyértelmű a helyzet: kelet felé széles zónában az átmenetiség volt a jellemző, míg markáns fejlettségbeli különbség az új lengyel államon belül inkább a mai belarusz-lengyel határ vidékén volt megfigyelhető (megfelelve az 1897-es állapotnak). Az új lengyel állam belső törésvonalát az 1945-ös határváltozások számolják majd fel. Összességében a posztsovjet térség belső fejlettségi viszonyai nem változtak jelentősen 1897 óta (bár a nyugatukrán területek kétségtelenül jobb mutatókkal rendelkeztek, mint a belarusz régió), és Szűcs (1981) koncepciója Európa három történeti régiójáról is igazolást nyert a térképeken: a visegrádi országok fejlettségi szintjük alapján átmenetiséget képviseltek Nyugat- és Kelet-Európa között. A fentiekből szintén következik, hogy a Pándi (1997) által újra köztudatba hozott Köztes-Európa mint makrorégió nemcsak kulturálisan, de fejlettsége alapján sem volt egységes.

A tizenöt mutató relatív függetlensége lehetővé tette klaszteranalízissel történő vizsgálatukat. A cél – miként az 1897-es vizsgálatban – a hasonló jellegzetességeket mutató területek lehatárolása volt. Hét klaszter esetében az egykor az Orosz Birodalomhoz tartozó Kongresszusi Lengyelország élesen elkülönült Galíciától és a posztszovjet területektől, míg ez utóbbiak egy csoportba kerültek, de Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területe is e klaszterbe tartozott, ami arra utal, hogy a posztszovjet térség 1930-as jellemzői Európa más (fejletlen) területeivel is rokoníthatók. A diszkriminanciaelemzés alapján (a visszaosztályozás sikeressége 80-90% felett volt minden csoportban) a posztszovjet térségre, Galíciára és Balkánra kiterjedő klaszter jól elkülönült a többitől. A lengyel területeket tömörítő klaszter a nagyalföldi klaszterrel átfed, ami arra utal, hogy nem markáns sajátosságokkal bíró régió, amely közelebb áll a köztes-európai jelleghez, mint a volt orosz birodalmi területekhez.

A tizenöt klaszteres változatban (4. ábra) az eddig homogén Galícia és a Kárpátok mozaikosabbá vált, illetve Dél-Lengyelország (Oszták-Galícia északi része) is elkülönül az egykor orosz uralom alatt álló lengyel területektől. Besszarábia inkább hasonlított az ukrán körzetekre, míg Transznisztria a Regátra. Lemberg-Lvov térsége is elkülönült a környezetétől. Belorusszia és Ukrajna nagy része viszont továbbra is azonos klaszterbe sorolódott, és a lengyel klaszterrel alkotott határai is stabilak maradtak. A klaszterszám növelésével a posztszovjet térségben a legstabilabb határ továbbra is a lengyel és a belarusz-ukrán zóna között húzódtott. A diszkriminanciaelemzés eredménye szerint a lengyel területek visszaosztályozása volt a legbizonytalanabb, ez tekinthető a legkevésbé homogén területi entitásnak.⁹

Ezt követően megvizsgáltam, hogy az egyes klaszterek milyen régióképző sajátosságokkal bírnak a többi csoporthoz képest az indikátorok átlagértékei és szórásai alapján, majd pedig az átlagértékek aggregálásával meghatároztam a hasonlósági régiók fejlettségi szintjét (3. táblázat). Így a posztszovjet térség 1930-as fejlettségi állapota is összevethető Európa más történeti régióival.

A tizenöt klaszteres vizsgálat esetében a térségben öt régió mutatott jobb értéket az átlagtól (a német területek, az Alföld, Graz és Dél-Dunántúl, valamint Lemberg, Felvidék, Észak-Bulgária), továbbá a lengyel területek mutattak átlaghoz közeli értéket. A szovjet területek hét átlag alatti mutatóval rendelkeztek, egyedül a születési arányszám mutatott kedvező értéket. Ezzel szemben a lengyel területek öt jó mutatóval (csecsemőhalandóság, elérhetőség, hústöbblet, halálozási és születési arányszám) rendelkeztek a négy átlag alatti mellett. A kedvező mutatók zömmel demográfiaiak s nem gazdasági jellegűek. Dél-Lengyelország a jó elérhetőség és a kedvező halálozási mutató mellett hat negatív mutatóval bírt. A 3. táblázat alapján azonosíthatók a régióképző sajátosságok: inkább az átlag alatti és feletti értéket mutató indikátorok száma alapján lehet különbséget tenni, mint „mintázatuk” révén (pl. Galíciában és a Nyugat-Balkánon, Dél-Erdélyben, a Szovjetunióban alig van „pozitív” indikátor, jószerivel ezek feltűnése tekinthető „régiónaképzőnek”).

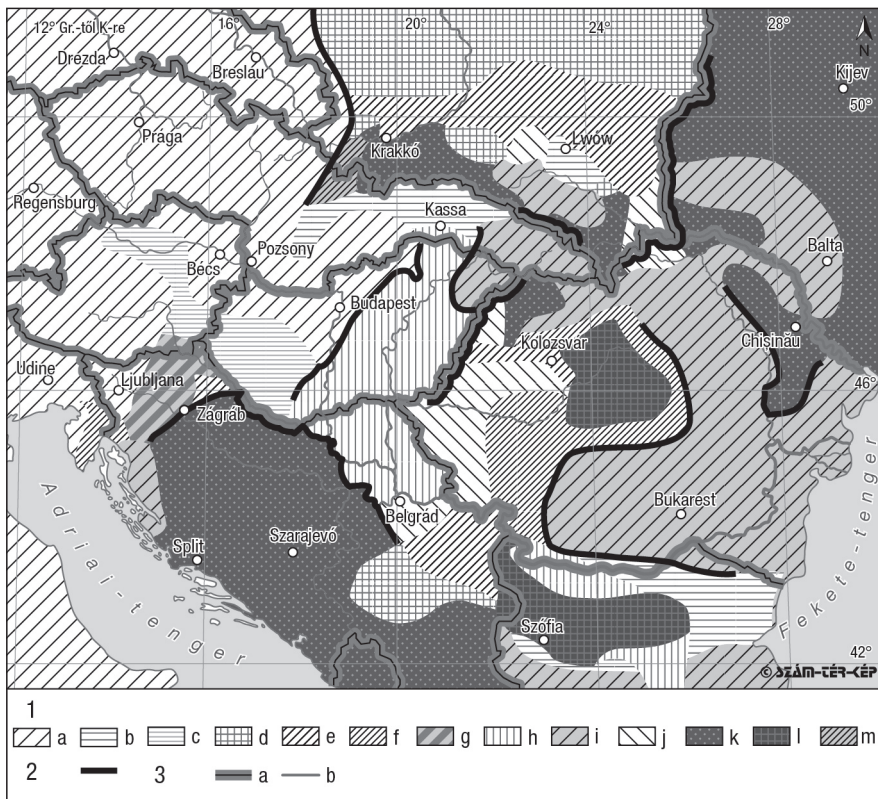
3. táblázat: A történeti régiók fejlettségi szintje és szórásai, mutatónként (tizenöt klaszteres változat, 1930-as évek)
Development level and its standard deviation in historical regions, by indicators (fifteen-cluster version, 1930s)

Klaszter („történeti régió”)	Mutató	Analí- béta	Cse- csemő- halál- zás	Vasúti elérhe- tőség	Gabona- többlet	Hús- többlet	Ipari kereső	Közal- kal-ma- zott	Legelő- jöve- delme	Népes- ségnö- vekedés	Agrár- kereső	Agrár- népsű- rűség	Rétek jöve- delme	Szüle- tési arány- szám	Szállí- tási, ke- reske- delmi kereső	Fejlett- ség	
a. Német	Átlag	0,88	0,23	0,47	0,03	1	0,43	0,79	1	0,06	-0,25	0,4	0,9	0,61	-1	-0,12	5,43
	Szórás	0,33	0,76	0,5	0,78	0	0,50	0,41	0	0,23	0,55	0,49	0,4	0,49	0	0,68	
b. Felvidék, Bulgária	Átlag	0,16	-0,45	0,31	-0,03	1	0,28	0,14	1	0,19	-0,07	-0,47	1	0,26	1	-0,34	3,96
	Szórás	0,72	0,450	0,46	0,70	0	0,45	0,66	0	0,40	0,50	0,5	0	0,44	0	0,51	
c. Dél-Du- nántúl	Átlag	0,87	0,19	0,4	0,44	1	0,94	0,44	-1	0	-0,61	-0,18	0,78	0,39	-1	-0,83	1,83
	Szórás	0,34	0,76	0,49	0,59	0	0,24	0,52	0	0	0,51	0,69	0,42	0,49	0	0,38	
d. Lengyel- ország, Kö- zép-Szerbia	Átlag	-0,54	0,23	0,65	0,01	1	0,71	-0,34	-1	0,15	-0,04	-0,89	-0,21	0,13	1	-0,47	0,38
	Szórás	0,51	0,57	0,48	0,62	0	0,46	0,68	0	0,36	0,48	0,31	0,84	0,34	0	0,50	
e. Galícia és lengyel ha- tárvidék	Átlag	-0,61	0,05	0,67	0,24	1	0,45	-0,42	-1	0,05	-0,07	-0,92	-0,66	0,06	-1	-0,62	-2,78
	Szórás	0,53	0,61	0,47	0,59	0	0,50	0,65	0	0,22	0,59	0,28	0,74	0,24	0	0,49	
f. Dél-Erdély és hegység- kerete	Átlag	-0,57	-0,37	0,24	-0,62	-1	0,19	-0,15	1	0,13	-0,69	-0,87	-0,54	0,19	-0,94	-0,8	-4,81
	Szórás	0,58	0,49	0,43	0,60	0	0,39	0,79	0	0,33	0,48	0,33	0,72	0,39	0,33	0,40	
g. Szlovénia	Átlag	1	0,29	0,39	-0,83	1	0,22	0,41	-1	0,07	-0,41	-0,05	-1	0,54	-1	-0,83	-1,2
	Szórás	0	0,46	0,49	0,38	0	0,42	0,50	0	0,26	0,50	0,22	0	0,51	0	0,38	

Klaszter („történeti régió”)	Mutató	Analfá- béta	Cse- csemő- halál- tás	Vasúti elérhe- tőség	Gabona- többlet	Halál- zási arány- szám	Hís- többlet	Ipari kereső	Közal- kal-ma- zott	Legelő- jöve- delme	Népes- ségnő- vekedés	Agrár- kereső	Agrár- népsű- rités	Rétek jöve- delme	Szüle- tési arány- szám	Száll- tási, ke- reske- delmi	Fejlett- ség
h. Alföld,	Átlag	-0,2	-0,17	0,36	0,71	0,41	0,73	-0,14	1	0,2	-0,39	-0,78	0,95	0,01	-0,86	-0,85	0,98
	Szórás	0,53	0,38	0,48	0,46	0,916	0,44	0,62	0	0,40	0,54	0,42	0,21	0,08	0,52	0,36	
	Átlag	-0,61	-0,51	0,39	-0,55	-1	0,36	-0,35	1	0,17	-0,1	-0,99	-0,05	0,17	1	-0,75	-1,81
i. Románia, Dél-Bulgá- ria, Rutén- föld	Szórás	0,49	0,51	0,49	0,66	0	0,48	0,67	0	0,37	0,53	0,11	0,92	0,38	0	0,43	
	Átlag	-0,52	-0,42	0,46	0,1	-1	0,35	-0,17	-1	0,02	-0,55	-0,98	-0,11	0,12	-1	-0,93	-5,63
	Szórás	0,50	0,50	0,5	0,65	0	0,48	0,67	0	0,14	0,64	0,14	0,97	0,33	0	0,26	
j. Partium, Galícia ke- leti határa	Átlag	-0,65	-0,33	0,4	-0,43	-1	0,5	-0,58	-1	0,26	-0,31	-1	-0,12	0,2	1	-0,92	-3,97
	Szórás	0,48	0,61	0,49	0,67	0	0,50	0,57	0	0,44	0,53	0	0,90	0,40	0	0,27	
	Átlag	-0,75	0,03	0,39	-0,17	1	0,57	-0,45	1	0,39	-0,65	-1	-0,81	0,22	-0,65	-0,97	-1,87
l. Erdélyi- medence, Balkán	Szórás	0,43	0,52	0,49	0,71	0	0,50	0,65	0	0,49	0,40	0	0,40	0,42	0,76	0,16	
	Átlag	-0,75	0,03	0,39	-0,17	1	0,57	-0,45	1	0,39	-0,65	-1	-0,81	0,22	-0,65	-0,97	-1,87
	Szórás	0,43	0,52	0,49	0,71	0	0,50	0,65	0	0,49	0,40	0	0,40	0,42	0,76	0,16	
m. Osztrák- Szilénia	Átlag	-0,51	0,26	-1	-0,71	0	0,63	-1	0,6	0,4	0,49	1	0,94	0,14	0	1,23	
	Szórás	0	0,51	0,44	0	0,71	0	0,49	0	0,50	0,20	0,51	0	0,24	1,00	0	
	Átlag	-0,15	-0,16	0,43	-0,14	0,07	0,45	-0,05	0,15	0,16	-0,28	-0,6	0,16	0,26	-0,06	-0,63	-0,39
A területek egészén	Szórás	0,79	0,65	0,50	0,77	0,998	0,50	0,77	0,99	0,37	0,57	0,64	0,93	0,44	1,00	0,55	

A táblázat a tizenöt klaszterből kettőt jelentéktelen kiterjedése miatt nagyobbakkal összevonva tünteti fel.

4. ábra: Hasonló fejlettségű régiók a tizenöt klaszteres változat alapján (1930-as évek)
Similarity of development, according to the fifteen-cluster version (1930s)

Jelmagyarázat: 1. történeti régiók (elnevezésüket lásd a 3. táblázatban); 2. stabil régióhatárok 7-15-22 klaszter esetében; 3. a. országhatár, b. folyók.

Az 1897-ben meglévő, évszázados múltra visszatekintő törésvonalak 1930-ra sem halványultak el. A világháború által okozott gazdasági és demográfiai „tabula rasa” és a szovjet birodalmi homogenizáció-centralizáció az 1945 utáni újjáépítést követően szintén nem tudta eltüntetni ennek nyomait. Bizonyos térségekben (Nyugat-Ukrajnában például) hozzájárult a különbségek fenntartásához, ezzel szemben a Baltikumban az oroszajkú lakosság megtelepedése, Belaruszban pedig az állami kultúrpolitika a regionális differenciák nivellálása irányába hatott.

Konklúziók

Az Orosz Birodalom bár integrálta, de homogenizálni már nem tudta az 1654-ben (Ukrajna), 1772-ben (Lengyelország) és 1812-ben (Besszarábia) bekebelezett

területeket az 1. világháborúig. Az 1897-ben demográfiai-gazdasági-társadalmi mutatók alapján kimutatható regionális különbségek a száz évvel korábbi határok futásával esnek egybe. Ez arra is bizonyíték, hogy e fantomhatárok jelentős része „mélyszerkezeti vonal”, melyet nem a rövid távú politikai emlékezet, hanem a hosszú távú (*longue durée*) eltérő történelmi fejlődésből fakadó társadalmi-gazdasági-kulturális különbségek határoznak meg. Így aztán a rövidebb időt átfogó szovjet birodalmi homogenizáció sikertelensége nem meglepő.

A jelenkori törésvonalak nagy része (belarusz belső törésvonal, ukrán törésvonal) egybeesik az egykori politikai határokkal, illetve a történelmi régiók határaival. A történelmi-kulturális hagyományok a jelenbe is átöröklődtek: áttételesen, politikai mozgalmakhoz kötődve vagy etnikai és regionális identitásminták mentén. A mai határok közül Lengyelország és a Baltikum keleti határa esik egybe egyértelműen az évszázados kulturális-gazdasági törésvonallal.

1930-ban markánsan elkülönült az egykori Orosz Birodalomhoz tartozó térség Európa többi részétől. Lengyelország joggal tekinthető ekkor is Kelet-Közép-Európa részének, mely fejlettségi mutatói alapján pufferzóna volt. A mai Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belarusz 1930-ban mutatói alapján homogén terület volt, mely fejlettségi szintje és jellemzői alapján élesen elkülönült az etnikailag lengyel területektől. Ugyanakkor a mai nyugatukrán és nyugatbelarusz területek által 1930-ban mutatott regionális fejlettségi típus nem volt egyedi, Európa más térségeivel (Balkán) mutatott hasonlóságot – a politikai rendszer különbsége ellenére.

Továbblépési lehetőségként célszerű lenne megvizsgálni a területre 1897-ben jellemző belső egyenlőtlenségeket (az adatbázis lehetővé teszi az ujezdekben belüli városok önálló vizsgálatát). Emellett az ezredforduló utáni statisztikai adatok alapján elvégezhető a törésvonalak és a területi egyenlőtlenségek vizsgálata az egész térségre.

Jegyzetek

- 1 A címben megfogalmazott nézőpont jelentőségét a hazai geográfia korábban is felismerte: az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszéke és az MTA RKK Budapesti Osztálya 2007-ben A történelem nyomai az új térszerkezetben címmel rendezett konferenciát.
- 2 Itt az interferáló ideológiák árnyékában fejlődő regionális nemzettudat továbbfejlődésének lehetünk tanúi, ahol a szerbtől nem különböző montenegrói nyelv közelmúltbeli kodifikálása és az etnikai önazonosság újabb pillérének kialakítása (a nemzeti történelem mellett a nemzeti nyelv) erősíti a bizonytalan identitást.
- 3 Lásd a 2011-es német projektet: Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa – <http://www.phantomgrenzen.eu> (Letöltés: 2018. június 24.).
- 4 A kartogramok fedetése lehetővé teszi a nem normáloszlású adatsorok (pl. vallási megoszlás) meghagyását. A kontrollvizsgálat során végzett főkomponens-elemzés a kevés bemeneti változó (9) ellenére meglepően sok főkomponenst különített el (6), ami arra utal, hogy az indikátorok kiválasztása helyes volt. A KMO-Bartlett-teszt alacsony értéke miatt (0,55) nem a főkomponens-elemzés mellett döntöttem.

- 5 Ennek során nem az egyes kartogramokon, hanem az ujezdek aggregált indikátorértékeiből kirajzolódó törésvonalakat kerestem. Ennek oka, hogy az egyes kartogramok elemzésénél szubjektív elemként jelentkezett volna az intervallumok meghatározása és a színkód.
- 6 Jó módszer a kis klaszterszámnál fellépő törések futásának térképi jelölése: „pókhálótérképpel” egyszerre több klaszterbeállítás eredménye is ábrázolható; a különböző rendű vonalak hossza vagy maga a vonalsűrűség pedig mutatószámként használható eltérő mintaterületek fragmentáltságának-homogenitásának összevetésére.
- 7 Azokat a változókat, melyek növekvő indikátorérték mellett kedvezőtlen jelenségeket tesztítettek meg, a nevezőben tüntettem fel (mint pl. a helyben születettek aránya, a pravoszlávok aránya, a régi elit aránya a kereskedőkhöz mérten), a többi a számlálóban kapott helyet. Az alkalmazott képlet: $E = \lg x + \lg y + \dots + \lg n - \lg a - \lg b - \dots - \lg m = \lg ((xy\dots n) / (ab\dots m))$, ahol x, y, n, a, b, m az egyes indikátorok, E a komplex fejlettségi szint.
- 8 A gazdasági viszonyokkal ellentétben a társadalmi-demográfiai viszonyokban a határváltozás óta eltelt tíz év alatt nem lehet markáns változást elérni, tehát a fejlettséget elemeire bontva a társadalmi viszonyok nagyobb állandóságuk okán még a régi állapotot tükrözik. Így az itteni törésvonalak nem lehetnek frissek.
- 9 A területek 50%-a az Alföldhöz vagy a galíciai és román területekhez sorolódott: ez arra utal, hogy dél és nyugat felé az átmenetiség, kelet felé viszont az 1897-ben is létező törésvonal jellemzi ezt a zónát.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 124291 számú, A poszt-szovjet után (?): A változó kelet-európai pufferezóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Irodalom

- Bottlik, Zs. (2008): Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriner. *Geographische Rundschau*, 10., 54–61.
- Bottlik Zs. (2012): *Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban*. Szám-Tér-Kép Bt., Budapest
- Bottlik Zs. (2013): A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 2., 133–152.
- Bottlik Zs. (2016): A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 2., 312–327.
- Dembinska, M., Campana, A. (2017): Frozen conflicts and internal dynamics of de facto states: Perspectives and directions for research. *International Studies Review*, 2., 254–278. <http://doi.org/gb7bv>
- Demeter G. (2010): Montenegró két arca: gazdasági sikerek és belpolitikai válságok (2005–2008). In: Demeter G., Radics Zs. (szerk.): *Kompországok, ahol a part szakad. Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990–2008)*. Didakt Kiadó, Debrecen, 315–339.
- Demeter G., Radics Zs. (2015): A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban járásszintű adatok alapján. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2., 233–246.
- Demeter G., Radics Zs., Péntes J. (2018): Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. In: Demeter G., Szulovszky J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon (1910)*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest, Debrecen, 219–254.

- Győri R. (2007): Dunántúl – valóság vagy fikció? A történelmi földrajz bizonyítékai. *Limes*, 3., 7–22.
- Herrschel, T. (2007): *Global geographies of post-socialist transition: Geographies, societies, policies*. Routledge, London (Routledge Studies in Human Geography; 14.)
- Hirschhausen, B. von (2017a): The lessons of phantom borders: The vestiges of the past come (also) from the future. *L'Espace géographique*, 2., 97–105. <http://doi.org/cwj3>
- Hirschhausen, B. von (2017b): The heuristic interest of the concept of “phantom borders” in the understanding of cultural regionalization. *L'Espace géographique*, 2., 106–125. <http://doi.org/cwjz>
- Hirschhausen, B. von., Grandits, H., Kraft, C., Müller, D., Serrier, T. (2015): *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im Östlichen Europa; 1.)
- Jańczak, J. (2015): Phantom borders and electoral behavior in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics. *Erdkunde*, 2., 125–137. <http://doi.org/f7jkmx>
- Karácsonyi D. (2006): A területi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 375–391.
- Karácsonyi D. (2008): A kelet-európai sztyep és a Magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 185–211.
- Karácsonyi, D. (2009): Ein Versuch der Typologie der ländlichen Räume in der Ukraine. *Europa Regional*, 1., 34–50.
- Karácsonyi D. (2014): A csernobili baleset térbeli hatása a Poleszje demográfiai és urbanizációs folyamataira. *Tér és Társadalom*, 1., 130–154. <http://doi.org/cwj5>
- Karácsonyi, D., Kocsis, K., Kovály, K., Molnár, J., Póti, L. (2014): East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 99–134. <http://doi.org/b53p>
- Karácsonyi D., Bottlik Zs. (2018): Ukrajna kétarcúságának etnikai földrajzi háttere. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában*. ELTE, Budapest, 43–61.
- Kőszegi M. (2016): Kis népek nacionalizmusa az európai posztuszovjet térségben: a krími tatárok és a gagauzok. *Földrajzi Közlemények*, 4. 285–296.
- Kőszegi M., Pete M. (2018): Köztes-Európa és az orosz nemzeti identitás. In: Bottlik Zs. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások Köztes Euróában*. ELTE, Budapest, 135–144.
- Löwis, S. von (2015a): Phantom borders in the political geography of East Central Europe: An introduction. *Erdkunde*, 2., 99–106. <http://doi.org/cwj6>
- Löwis, S. von (2015b): Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze an Zbruč. *Europa Regional*, 3–4., 148–162.
- Löwis, S. von (2017): Phantom borders and ambivalent spaces of identification in Ukraine. *L'Espace géographique*, 2., 126–142. <http://doi.org/cwj4>
- Mironov, B. N., Eklof, B (2000): *The social history of Imperial Russia, 1700–1917*. Westview Press, Boulder
- Pándi L. (1997): *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Osiris, Budapest
- Pete M. (2016): A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. *Földrajzi Közlemények*, 1., 13–25.
- Pütz, R. (1998): Polen im Transformationsprozess. Wirtschaftsräumliche Disparitäten beim Übergang vom Plan zum Markt. *Geographische Rundschau*, 1., 4–11.
- Radzik, R. (2002): Between Russia and Poland: National and cultural evolution of the Belarusian society in the last two centuries. *Annus Albaruthenicus*, 7–13.
- Rónai A. (1945): *Atlas of Central Europe*. Balatonfüred, Budapest
- Statistics of the 1897 all Russia census*. <https://archive.org/details/Statisticsofthe1897AllRussiaCensus> (Letöltés: 2018. június 26.)
- Szűcs J. (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3., 313–360.
- Timár L. (1993): *Vidéki városiakok. Debrecen társadalma (1920–1944)*. Magvető, Budapest
- Tobler, W. R. (1970): A computer model simulating urban growth in the Detroit region. *Economic Geography*, 2., 234–240. <http://doi.org/cfqcnv>
- Tudoroiu, T. (2012): The European Union, Russia, and the future of the Transnistrian frozen conflict. *East European Politics and Societies: and Cultures*, 1., 135–161. <http://doi.org/d88jdg>
- Tudoroiu, T. (2016): Unfreezing failed frozen conflicts: A Post-Soviet case study. *Journal of Contemporary European Studies*, 3., 375–396. <http://doi.org/cwj7>

- Zarycki, T. (2015): The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. *Erdkunde*, 2., 107–124. <http://doi.org/f7jjcv>
- Zamfira, A. (2015): Methodological limitations in studying the effect of interethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania and Slovakia. *Erdkunde*, 2., 161–173. <http://doi.org/f7jjm3>